

Інформаційне право

УДК 340.115.3

ДЗЬОБАНЬ О.П., доктор філософських наук, професор,
головний науковий співробітник НДІ інформатики і права
Національної академії правових наук України
ЯРОЦЬКИЙ В.Л., доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права № 2
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого

ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ МЕТОД У СУЧАСНИХ ЦИВІЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ДО ПИТАННЯ ПРО ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ

***Анотація.** Показано, що застосування герменевтичного підходу до дослідження цивільно-правової реальності дозволяє виявити системні проблеми в організації правової роботи окремих суб'єктів цивільних правовідносин, дати пропозиції щодо її вдосконалення і намітити шляхи досягнення поставлених завдань більш ефективними прийомами. Продемонстровано, що евристичний потенціал цього методу для здійснення досліджень у цивілістиці полягає в отриманні відомостей про смисл тексту, закладений у нього автором, і про те, для чого цей текст може бути використаний.*

***Ключові слова:** методи правового дослідження, юридичний текст, герменевтика, інтерпретація.*

***Аннотация.** Показано, что применение герменевтического подхода к исследованию гражданско-правовой реальности позволяет выявить системные проблемы в организации правовой работы отдельных субъектов гражданских правоотношений, дать предложения по ее совершенствованию и наметить пути достижения поставленных задач более эффективными приемами. Продемонстрировано, что эвристический потенциал этого метода для осуществления исследований в цивилистике заключается в получении сведений о смысле текста, заложенном в него автором, и о том, для чего этот текст может быть использован.*

***Ключевые слова:** методы правового исследования, юридический текст, герменевтика, интерпретация.*

***Summary.** It is shown that application of the hermeneutic approach to the study of the civil legal reality allows to identify systemic problems in the organization of legal work of individual subjects of civil relations, give suggestions for its improvement and to identify ways to achieve goals more effectively. It is demonstrated that the heuristic potential of this method for the implementation of research in civil law is to obtain information about the meaning of the text given by the author, and about why this text can be used.*

***Keywords:** methods of legal research, legal text, hermeneutics, interpretation.*

Постановка проблеми. Юридична методологія відіграє важливу роль у забезпеченні всеосяжного вивчення цивільно-правової матерії, адже застосування усієї доступної палітри апробованих у юриспруденції методів забезпечує найбільш якісне вивчення кожного окремого напрямку поставленої правником проблематики. Очевидно, що врахування на законодавчому рівні обґрунтованих цивільно-правовою наукою висновків та рекомендацій, у свою чергу, уможливорює подальше вдосконалення відповідних сегментів вітчизняного механізму цивільно-правового регулювання. Адже

його регулятивний вплив на особисті немайнові та майнові відносини повинен забезпечувати безперешкодність здійснення суб'єктивних прав управненими особами, належність виконання суб'єктивних обов'язків зобов'язаними особами, гармонізацію соціального середовища у сфері їх взаємодії і зміцнення взаємної довіри та співробітництва між ними.

Характерне для цивілістичних досліджень глибоке проникнення в сутність явищ, що підлягають вивченню, детермінує планомірне ускладнення пізнавального процесу, що вимагає посилення та урізноманітнення методологічного потенціалу на різних стадіях перманентного процесу пізнання. Пошук ефективних засобів, прийомів, способів пізнання явищ правової дійсності, що входять у предметну сферу цивілістики, викликає необхідність постійно вдосконалювати напрямки та методiku їх використання, не забуваючи при цьому про необхідність забезпечення об'єктивності і плюралізму науково-правової творчості.

Результати аналізу наукових публікацій. Гносеологічний огляд останніх доступних цивілістичних досліджень свідчить про те, що отримання правниками сучасності найбільш важливих результатів значною мірою обумовлене правильним вибором методологічно вивірених шляхів, які полегшили пошук істини і дозволили сформулювати обґрунтовані судження, висновки та пропозиції. Разом з тим, наявний арсенал цивільно-правових досліджень повинен постійно поповнюватись новими теоретичними даними, що вирізняються високим ступенем осмислення й кореляції з усталеними цивілістичними постулатами та вивіреними підходами загальної (інструментальної) теорії права.

Дотримання цієї умови, з урахуванням сучасного рівня розвитку цивілістики, повинно сприйматися як конкретний деонтологічний орієнтир, що дозволить в необхідних випадках виходити за межі юридичного позитивізму, який протягом тривалого часу стереотипізував основні напрямки цивілістичного праворозуміння і формував тенденційні дослідницькі установки та методологічний інструментарій, які задають вектор і визначають динаміку подальшого розвитку цивілістики.

Незважаючи на це, методологічний інструментарій пізнання правових явищ в сучасних умовах постійно вдосконалюється, зазнаючи кількісної та якісної трансформації. В цьому виявляється діалектична закономірність взаємозв'язку інтенсифікації та редукції проявів тенденції до пом'якшення догматичних підходів до розуміння сутності досліджуваних цивільно-правових феноменів.

Метою статті є спроба обґрунтування методологічної доцільності застосування герменевтики до наукових досліджень у юридичній науці.

Виклад основного матеріалу. Сучасна система методів наукового пізнання, які використовуються у дослідженнях правової реальності, відзначається високою складністю й диференційованістю.

Методи правового дослідження, як відомо, – це система розумових і/або практичних операцій, принципів, прийомів і правил, які націлені на вирішення певних пізнавальних завдань у сфері права з урахуванням певної пізнавальної мети, яка зумовлена духовними й матеріальними потребами суспільства і/або внутрішніми потребами самої правової науки.

Зазвичай методи правового дослідження включають в себе: сформульовану мету; описання об'єктивної ситуації, в межах якої вирішується практичне або теоретичне завдання; процедуру або перелік операцій, які необхідно здійснити для досягнення мети в заданих умовах.

Сучасна методологічна наука висуває до методів правового дослідження наступні вимоги: об'єктивність, відповідність методу об'єкта дослідження й рівню наукового пізнання; зрозумілість та загальнодоступність; детермінованість та відсутність стихійності і свавілля у застосуванні; здатність забезпечувати досягнення мети; здатність забезпечувати не тільки заплановані, але й не менш значущі побічні результати; надійність (здатність з високим ступенем достовірності забезпечувати бажаний результат); економічність (здатність давати результат з найменшими витратами коштів і часу) [1, с. 456].

Разом з тим, доводиться констатувати, що методологія сучасної цивілістики спирається на розроблену ще в радянські роки для всіх юридичних наук систему прийомів і способів здійснення наукового пізнання. Саме тоді були проведені фундаментальні дослідження основних категорій юридичної науки взагалі й цивілістики, зокрема, визначені базові підходи до вирішення основних наукових проблем. Дослідження сфери цивільно-правового регулювання з використанням розробленої юриспруденцією традиційної методології та апробованого набору методів не забезпечує необхідного рівня повноти наукового пошуку. Адже сфера приватно-правового ускладнюється наявністю значного масиву позанормативних регуляторів (звичаїв, односторонніх правочинів, договорів, статутів та інших локальних актів юридичних осіб тощо). Здійснення цивілістичних досліджень без застосування додаткових методів не дозволяє скласти достовірне уявлення про процеси й закономірності, що відбуваються в приватноправовій царині, і, як наслідок, не може дати повноцінний науковий результат, що задовольняє нагальні потреби законодавця, правозастосовчої практики та суб'єктів правореалізації.

Від застосовуваних методів дослідження в їх взаємодоповнюваності залежить якість одержуваного наукового результату, його достовірність і корисність для вирішення практичних завдань. Тому, сучасна розробка й уточнення цивілістичної методології – найважливіше наукове завдання, вирішення якого дозволяє отримувати якісно нові наукові результати в ході пізнання. Крім того, без фундаментальної наукової основи цивільно-правове регулювання ризикує набути значення безсистемного впливу на суспільні відносини, що формується під впливом випадкових, необґрунтованих наукою чинників, а тому може мати непередбачувані негативні наслідки [2 – 3]. Незважаючи на це, сама наука цивільного права, її предмет, методологія, структура наразі залишається без достатнього фахового наукового осмислення. Зазначене актуалізує спеціальні дослідження методології цивілістики на філософському й загальнонауковому рівнях.

Як відомо, будь-яке наукове дослідження починається з постановки наукової проблеми, визначення об'єкта і предмета дослідження й підбору адекватного обраному предмету набору дослідницьких методів [4 – 6].

Розглядаючи коло можливих методів дослідження поставленої проблеми, в теорії права використовують категорію “методологічна розкутість”. Вказане термінологічне словосполучення позначає одночасне можливе існування безлічі підходів до постановки наукової проблеми та обрання методології наукового пізнання. Евристичні можливості того чи іншого з цих підходів, їх порівняльний аналіз і критичне осмислення є предметом наукової дискусії [7].

Систематика цивілістичної науки за рівнями пізнання аналогічна за складом будь-якій науковій сфері. Дослідження у галузевих юридичних науках взагалі й цивілістиці, зокрема, можуть здійснюватися у кількох взаємопов'язаних, але все ж окремих напрямках – догматичному, соціологічному та аксіологічному. У межах даної статті

сконцентруємося на догматичному напрямку цивілістичних досліджень, для якого предметом аналізу є, перш за все, юридичні тексти, що використовуються у сфері дії механізму цивільно-правового регулювання. Юридичні тексти, що потрапляють у предметну царину науки цивільного права, є неоднорідними за своєю природою і формальним вираженням. До складу приватноправових текстів включаються не тільки акти зовнішнього (нормативного) регулювання, а й акти саморегулювання. Приватноправові тексти можуть міститися в нормативно-правових актах, правових звичаях, договорах, односторонніх правочинах, статутах, регламентах, положеннях та інших внутрішніх документах юридичних осіб тощо. Нормативно-правові акти є джерелом цивільного права, містять норми права, які виходять від держави, і завжди закріплені в письмовій формі. Правові звичаї також є джерелами права, проте не виходять від держави, а формуються суб'єктами права шляхом систематичного повторення і можуть виражатися не лише у формі письмового тексту, але й в усній формі і у формі поведінкових актів. Регламенти та інші внутрішні документи організації містять формально-визначені правила поведінки, що не наділені, однак, властивістю загальнообов'язковості, і можуть бути зафіксовані тільки в письмовій формі. Договори, що не містять норм права, можуть виражатися як у письмовій, так і в усній формі, або у формі поведінкових актів. Усі ці юридичні тексти вимагають вивчення, і на його основі побудови несуперечливих наукових висновків. Специфіка юридичних текстів, що потрапляють у предметну сферу науки цивільного права, безсумнівно, вимагає розробки науково-обґрунтованої методики їх дослідження.

У догматичну частину дослідження включаються приписи, що містяться у будь-яких джерелах регулювання діяльності суб'єктів, незалежно від суб'єкта, від якого така форма виходить – держави, суспільства, суб'єктів правореалізаційної діяльності тощо.

Основним методом наукових досліджень у цій царині є правова герменевтика – метод наукового дослідження, призначений для виявлення смислу юридичного тексту, виходячи з його об'єктивних (значення слів та їх історично обумовлені варіації) і суб'єктивних (наміри автора) підстав, інтерпретації та роз'яснення змісту юридичного тексту, зафіксованого в документі.

Можна виділити три основні завдання дослідження юридичних текстів, які вирішуються за допомогою правової герменевтики: виявлення смислу; роз'яснення змісту; інтерпретація змісту, виходячи із завдань, що вирішуються за допомогою юридичного тексту.

Юридичні тексти як предмет герменевтичного аналізу існують у вигляді нормативно-правових актів, актів судових органів, договорів, односторонніх правочинів, статутів, регламентів, положень, інших внутрішніх документів організацій тощо. Застосування стосовно вказаних текстів даного методу пов'язане зі складнощами, пов'язаними у свою чергу з виявленням тексту, що піддається подальшому дослідженню.

Необхідність застосування герменевтики виникає там, де “слово усвідомлюється як знак, що використовується для передачі повідомлення, де постає проблема розуміння таких знаків” [8, с. 16]. Розробку герменевтики як напряму філософії пов'язують з роботами німецького філософа, теолога й проповідника Фрідріха Шлейєрмахера, який описав мистецтво розуміння, а не лише тлумачення тексту, і назвав його герменевтикою. За Шлейєрмахером, наукова герменевтика повинна бути мистецтвом розуміння чужої мови і правильного повідомлення іншим думок інтерпретатора про її зміст. Тут простежується важливий момент діалогу між автором тексту і інтерпретатором, незважаючи на “застиглий” характер мови автора. Стосовно правової

герменевтики у цьому проявляється одна з основних проблем інтерпретації – накладення на розуміння сенсу досліджуваного юридичного тексту правосвідомості і правової культури інтерпретатора.

Основна мета методу герменевтики – зрозуміти автора і його працю краще, ніж він сам розумів себе і своє творіння [9 – 11]. Цей напрямок герменевтики називають “романтичною герменевтикою”. Саме такий підхід набув поширення у правовій герменевтиці – він дозволяє тлумачеві виходити за межі буквального розуміння тексту.

Розвиток уявлень про завдання тлумачення нормативно-правових актів (ця частина правової герменевтики традиційно розвивається інтенсивніше, ніж інші) призвело до практично однозначного переконання в тому, що у правовій герменевтиці основне завдання – за допомогою тлумачення якомога більш повно пристосувати юридичний текст до реалій, з принциповим збереженням основної його ідеї – смислу. Але, все ж пам’ятаючи, що юридичний документ складається заради фіксації тих соціальних зв’язків, на які він повинен впливати, саме їм він повинен бути в першу чергу адекватний. Як ілюстрацію сказаного згадаємо Цивільний кодекс Наполеона, складений в очевидно іншу історичну епоху. Це стало можливим завдяки правильній інтерпретації, з використанням усього багатства наявного в ті часи герменевтичного інструментарію. Те саме можна виявити і в тлумаченнях норм Цивільного кодексу України вищими судовими інстанціями, коли правові позиції щодо одного й того ж тексту з плином часу кардинально змінювалися.

Прийоми романтичної герменевтики поширюються на правову герменевтику. Основними її ідеями є діалектика частини й цілого, попереднє розуміння і герменевтичне коло. Суть полягає у послідовному вивченні тексту – спочатку як цілого, що складається з окремих фрагментів – частин, а потім самого тексту – як частини, де цілим є весь соціокультурний простір, у якому даний текст створений. Герменевтика пропонує послідовний перехід від одного рівня дослідження до іншого і назад, з уточненням отриманих висновків. На кожному такому поверненні, як стверджує Г. Гадамер, відбувається попереднє розуміння тексту, і “вихід” з цього кругового ходіння може бути тільки після повного дешифрування сенсу тексту [12, с. 72-91].

Стосовно екстраполяції цих прийомів на предмет догматичної частини цивілістики – юридичний текст, що міститься в статутах, внутрішніх документах організацій, договорах та ін., це означає необхідність з’ясування його структури і зв’язків кожного його фрагмента з загальним масивом, і зіставлення всього тексту з тим оточенням, в якому він складався і на яке повинен був впливати.

Для цивільно-правового дослідження характерним є розширення кола юридичних текстів, що підлягають аналізу. До них відносяться не тільки нормативно-правові акти, складені з широким застосуванням науково-обґрунтованих прийомів юридичної техніки, що істотно спрощує процедуру з’ясування їхнього змісту. Сюди відносяться і юридичні тексти, складені без використання спеціальних прийомів найчастіше особами, які не мають навичок ведення договірної та іншої правової роботи. При складанні таких текстів в основному використовується повсякденна мова, що викликає пов’язані з цією обставиною проблеми інтерпретації.

Герменевтичний аналіз є методом дослідження, в ході якого емпіричний матеріал збирається й фіксується. Від належності засобів фіксації матеріалу залежить правильність виявлення його сенсу з позицій герменевтики. Зауважимо, що основний творчий науковий потенціал цивільно-правового дослідження значною мірою залежить від правильності застосування прийомів герменевтики, в межах яких відбувається початкове осмислення текстів, отриманих на першому етапі донаукового дослідження

(спостереження, збору емпіричного матеріалу тощо). Висновки, отримані в ході подальшого втілення програми герменевтичного аналізу, в подальшому потребують осмислення з урахуванням наукових результатів, отриманих на інших рівнях наукового дослідження (соціологічному й аксіологічному).

В даний час, незважаючи на досить розроблену методіку тлумачення нормативно-правових актів на рівні інструментальної теорії права і наявність наукових робіт, присвячених способам тлумачення договорів, механізм виявлення сенсу інших різновидів приватно-правових текстів достатньою мірою не розроблений. Разом з тим, саме інші тексти потрапляють у сферу галузевих правових досліджень найбільш часто. Так, на сьогодні відсутня методика інтерпретації положень актів саморегулювання (статутів, регламентів, положень та інших внутрішніх документів юридичних осіб). Відносно правових звичаїв, що застосовуються у механізмі цивільно-правового регулювання, не розроблена навіть науково обґрунтована методика їх виявлення та фіксації.

На нашу думку, доцільно взяти за основу алгоритм проведення герменевтично-правового вивчення текстів, що становлять предмет догматичної частини цивілістичного дослідження, запропонований С. Філіпповою [13, с. 34-35]. Дослідниця пропонує наступну послідовність дослідницьких процедур:

1) виявлення юридичного тексту, що підлягає вивченню і його фіксація. Для письмових документів цей етап дослідження спеціально може і не фіксуватися, але для усних текстів і текстів, які висловлюються в поведінкових актах, виявлення тексту вимагає спеціальної дослідницької роботи;

2) попереднє розуміння юридичного тексту з використанням граматичного аналізу: зміст юридичного тексту “схоплюється” в першому наближенні;

3) зіставлення юридичного тексту з системою юридичних текстів, в які він включений;

4) повернення у попереднє розуміння юридичного тексту з урахуванням виявлених зв'язків з іншими документами, причин створення даного юридичного тексту;

5) вивчення соціокультурної ситуації створення документа. На цьому етапі герменевтичне дослідження пов'язане з соціологічним рівнем вивчення ситуації. Відносно нормативного правового акта це робиться шляхом вивчення пакету законодавчої ініціативи, громадських обговорень законопроектів (проектів інших нормативно-правових актів), усталеної судової та адміністративної практики. Для інших юридичних документів приватно-правової сфери ситуація ускладнюється значною мірою закритим характером інформації про створення юридичного документа. Можна спиратися на повідомлення у ЗМІ, листування сторін, що не має правового характеру, їх повідомлення про ситуацію, що передусє складанню юридичного документа та ін., проте слід пам'ятати про можливість недостовірності таких відомостей;

6) коригування розуміння юридичного тексту з урахуванням виявлених закономірностей і зв'язків. На даному етапі завдання з'ясування змісту юридичного тексту повинне бути виконане. Такий результат носить характер припущення, за зауваженням Г. Гадамера, “хто хоче зрозуміти текст, той завжди робить припущення. Він передбачає смисл цілого, який здається йому першим змістом у тексті. Так виходить тому, що текст читають вже зі значним очікуванням певного сенсу” [14, с. 252];

7) виявлення завдань, які повинні вирішуватися за допомогою аналізованого документа. Юридична герменевтика спрямована не тільки на розуміння юридичного тексту, а й на його інтерпретацію, виходячи з тих потреб, які з його допомогою повинні задовольнятися на момент інтерпретації. Життя, відносини, регламентовані юридичним

текстом, є рухливими і не можуть зберігати, на відміну від тексту, застиглу форму. Через певний час, після неминучої зміни потреб суб'єктів, зафіксований текст виявляється неактуальним. Необхідність актуалізації змісту тексту, “підведення” його під існуючі на момент інтерпретації потреби призводить до необхідності телеологічної інтерпретації. У такому випадку важливо відчувати грань між розумінням тексту і свавіллям інтерпретатора. Мірилом правильного розуміння сенсу тексту є збереження мети його створення і його застосування. На цьому етапі герменевтичне дослідження перетинається з аксіологічним, у ході якого виявляються цілі створення і застосування юридичного тексту. Тобто, правильною інтерпретацією тексту є така, в якій незалежно від надання того чи іншого сенсу словам або вираженням, використаним у тексті, основна ідея тексту, закладена в нього мета залишаються незмінною;

8) роз'яснення смислу тексту – заключний етап герменевтичного тлумачення, що вимагає фіксації отриманих результатів у вигляді роз'яснення.

Як можна помітити, догматичне дослідження не може існувати ізольовано, в нього включаються висновки, одержувані при вивченні соціальної взаємодії суб'єктів (соціологічний рівень) і цілі регулювання (аксіологічний рівень). В ізоляції від цих результатів дослідження результат герменевтичного дослідження виявиться недостовірним. У цьому, як зазначалося у попередніх авторських публікаціях, проявляється єдність рівнів наукового пізнання, які в сукупності складають єдину цивілістичну науку [15].

Висновки.

Підводячи підсумки дослідження специфіки методології дослідження проблем цивілістики, зазначимо наступне.

В ідеалі, сучасні дослідження у цивілістиці повинні ґрунтуватись на трьох можливих рівнях наукового пізнання. Проаналізований у цій статті перший рівень (догматичний) полягає у дослідженні норм позитивного права, що містяться в актах цивільного законодавства України, приписів, що складають зміст правових звичаїв й інших джерел цивільного права, а також положень договорів, статутів, регламентів та інших внутрішніх документів юридичної особи. Їх всебічне вивчення здійснюється за допомогою методів правової герменевтики з урахуванням актуальних потреб в регулюванні і волі, вираженої в правовій нормі.

Застосування герменевтичного методу до дослідження цивільно-правової реальності дозволяє виявити системні проблеми в організації правової роботи окремих суб'єктів цивільних правовідносин, дати пропозиції щодо її вдосконалення і намітити шляхи досягнення поставленого завдання більш ефективними прийомами.

Евристичний потенціал цього методу для здійснення досліджень у цивілістиці полягає в отриманні відомостей про смисл тексту, закладений у нього автором, і про те, для чого цей текст може бути використаний. У науковому дослідженні такий результат повинен бути проміжним, давати підставу для роздумів вченого про правові явища і служити приводом для виявлення проблем в адекватності викладу фактичних обставин.

Таким чином, герменевтичний метод можна віднести до методів збору матеріалу для подальшого вивчення за допомогою інших наукових методів, а тому єдиним методом наукового дослідження він не є.

Використана література

1. Данильян О.Г. Методи правового дослідження / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань / Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. – Т. 2 : Філософія права ; редкол. С.І. Максимов (голова) та ін. – Х. : Право, 2017. – С. 456-459.

2. Суспільство, людина, право : сучасні дослідження актуальних проблем: монографія / [О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін.] ; за ред. О.Г. Данильяна. – Х. : Право, 2014. – 392 с.
3. Сучасне суспільство : філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / [О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін.] ; за ред. О.Г. Данильяна. – Х. : Право, 2016. – 488 с.
4. Методологія сучасних досліджень в політиці, економіці та соціальній сфері : матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції, (Донецьк, 12 квітня 2011 р.) / Донец. Інститут міжрегіон. акад. упр. персоналом [та ін.]. – Донецьк : Норд-Прес, 2011. – 472 с.
5. Остапчук М.В. Методологія та організація наукових досліджень : підручник / М.В. Остапчук, А.І. Рибак, О.С. Ванюшкін. – Одеса : Фенікс, 2014. – 375 с.
6. Малигіна В.Д. Методологія наукових досліджень : монографія / В.Д. Малигіна, О.Ю. Холодова, Л.М. Акімова. – Рівне : НУВГП, 2016. – 247 с.
7. Сырых В.М. Неоплатные долги позитивистской доктрины права / В.М. Сырых / Коммуникативная теория права и современные проблемы юриспруденции. – Т. 1. ; под ред. М.В. Антонова, И.Л. Честнова. – СПб., 2014. – С. 127-144.
8. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание / В.Г. Кузнецов. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 191 с.
9. Юркевич О.М. Герменевтика культурної форми розуміння : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : 09.00.01 / О.М. Юркевич. – Х., 2005. – 40 с.
10. Попова Н.В. Герменевтичні практики і проблема їх філософського осмислення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.04 / Н.В. Попова. – Х., 2001. – 20 с.
11. Блуд О.О. Мова як трансценденція : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.01 / О.О. Блуд. – К., 2007. – 18 с.
12. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного / Г.Г. Гадамер [пер. с англ.] ; послесл. В.С. Малахова ; коммент. В.С. Малахова, В.В. Бибикина. – М. : Искусство, 1991. – 366 с.
13. Филиппова С.Ю. Инструментальная методология цивилистического исследования: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.03 / С.Ю. Филиппова. – М., 2016. – 481 с.
14. Гадамер Г.Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / Г.Г. Гадамер ; [пер. с нем.] ; общ. ред. и вступ. ст. Б.Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 699 с.
15. Дзебань А.П. Общеметодологические и эвристические аспекты современных цивилистических исследований / А.П. Дзебань, В.Л. Яроцкий / Методология исследования проблем цивилистики : сб. ст. посвящ. памяти проф. А.А. Пушкина ; под ред. Ю.М. Жорнокуя и С.А. Слипченко. – Х. : Право, 2017. – С. 176-205.

~~~~~ * * * ~~~~~